HÜSAMETTİN ALİ el-BİTLİSÎ'NİN TÜRKİYE KÜTÜPHANELERİNDE YAZMA HALİNDE BULUNAN ESERLERİNİN TANITIMI

Esma ÇETİN*

Öz

Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Akkoyunlu Devleti döneminde yaşamış şark coğrafyasının bilinmeyen fakat değerli bir âlimidir. İsmi, daha ziyade oğlu İdris-i Bitlisî'den bahseden metinlerde geçmektedir. Özellikle felsefî ve tasavvufî içerikte eserler telif etmiştir ve eserlerinde varlık mertebeleri (ontoloji) ve insan-ı kâmil olma sürecine (psikoloji) dair meseleleri tartışmıştır.

Eserleri hakkında ayrıntılı bir çalışmanın yapılmadığı Hüsameddin Ali el-Bitlisî, nazarî-işarî tefsir ekolünün önemli bir temsilcisi ve yeterince tanınmayan değerli bir âlimdir. Kendisine izafe edilen eserlerin mevsukiyeti ile ilgili şuana kadar geniş bir çalışma yapılmamıştır. Bu makalenin amacı, Bitlisî'nin bilinen ve bilinmeyen eserlerini ortaya çıkarmak ve bu eserlerin araştırmacılar tarafından doğru tanınmasını sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Nazarî-Sufî Tefsir, El Yazma Eser.

❋ ❋ ❋

The Presentation of Hüsameddin Ali el-Bitlisî's Manuscripts Found at the Libraries in Turkey

Abstract

Hüsameddin Ali El-Bitlisî, is an estimable yet relatively unknown scholar of the east who lived in the era of AqQoyunlu State. His name is rather mentioned in the texts where his son, İdris-i Bitlisî, is written about. He compiled texts that contain philosophy and sufi contents and discussed the levels of being (ontology) and the process of being insan-ı kâmil (the perfect human) (psychology).

Hüsameddin Ali el-Bitlisî is an estimable yet relatively unknown scholar, as well as an important representative of nazarî-işarî commentary, and whose manuscripts have yet to be studied in detail. The manuscripts that were believed to have belonged to him have not been verified in an extensive study, either. The primary purpose of this study is to reveal the Bitlisî manuscripts that are both known and unknown, and provide the academy with proper information on them.

Keywords: Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Nazarî-Sufî Commentary, Manuscripts.

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, esmacetiin@gmail.com

Giriş

Nazarî-sufî tefsir ekolünün bilinmeyen ve önemli bir temsilcisi olan Hüsameddin Ali el-Bitlisî, bir Türkmen devleti olan Akkoyunlular Devrinde yaşamıştır. Nurbahşî tarikatına mensup, Kürt asıllı bir âlim ve arif olan[1] Bitlisî'nin doğum tarihi bilinmemektedir. 909/1504 tarihinde vefat etmiştir.[2] Kendisi Yavuz Sultan Selim'in dönemindeki siyasî kimliği ile şöhret kazanan Heşt Behişt müellifi İdris-i Bitlisî'nin (ö. 926/1520) babası[3] ve Osmanlı saray defterdarı olarak bilinen Ebu'l- Fazl el-Bitlisî'nin[4] (ö. 982/1574) dedesidir. Tâcu't-Tevârih'te Bitlisî'nin, Akkoyunlu sarayında nişancılık görevi yaptığı[5] ifade edilse de bu veriyi destekleyici kesin bir bilgi şu ana kadar ortaya çıkmamıştır.

Seyyid Muhammed Nurbahş'ın manevî terbiyesi altında yetişen Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Tebriz'de bir zaviye inşa ettirmiş ve manevî irşat faaliyetlerini burada sürdürmüştür.[6] Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Kübreviyye'nin kollarından biri olan[7] Nurbahşiyye tarikatına mensuptur. Nitekim Bitlisî'nin yazma halinde bulunan Şerh-i Gül-

[1] Şeref Han Şerefuddin b. Şemseddin el-Bitlisî, *Şerefnâme*, (Arapça'ya çev.: Muhammed Ali Avnî), Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, [y.y.], [t.y.], c. I, s. 351; Muhammed Emin Zeki, *Meşahirü'l-Kürd ve Kürdistan fi'd-Devri'l-İslamî*, Matbaatü't-Tefeyyüz el-Ehliyye, Bağdad 1945/1364, c. I, s. 171-172; Baba Merduh Ruhani, *Tarih-i Meşahir-i Kürd: Urefâ, Ulemâ, Üdebâ ve Şuarâ,* Şurus yayınevi, 2. Basım, Tahran 1382, c. I, s. 139; Müellifin oğlu İdris-i Bitlisî'nin etnik aidiyetine işaret eden kaynaklar için bkz. Şemsettin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm,* Mihran Matbaası, İstanbul 1889/1306, c. II, s. 811; Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), TTK, Ankara 1948, s. 102.

[2] M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mükataalar,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 508, İstanbul 1952, s. 480.

[3] Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih,* (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı, Ankara 1992, c. V, s. 238; M. Törehan Serdar, *Mevlânâ Hakimüddin İdris-i Bitlisî*, Ötüken, İstanbul 2008, ss. 18-23; Mehmet Bayraktar, Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî, Biyografi yy, İstanbul 2006, s. 13.

[4] Ayrıntılı bilgi için bkz. Serdar, *Mevlânâ Hakimüddin,* ss. 24-51; Orhan Başaran, *"İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihişt'inin Hatimesi (Metin-İnceleme-Çeviri)",* (doktora tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, 2000, ss. 22-24.

[5] Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih,* c. V, s. 238.

[6] Bkz. Hüsameddin Ali el-Bitlisî, *Câmiu't-Tenzil ve't-Tevil*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 110, vr. 85b-86a.

[7] Nurbahşiyye'nin silsile-i tariki şu şekildedir: Hz. Pir Necmeddîn-i Kübrâ, Şeyh Ali b. Lâlâ, Şeyh Ahmed Zâkir-i Curfânî, Şeyh Nureddîn Abdurrahmân-ı Esferânî, Şeyh Alâü'd-devleti's-Semnânî, Şeyh Mahmûd-ı Muzdahânî, Şeyh es-Seyyid Ali Hemedânî, Şeyh Hâce İshâk-i Hıtlânî, Şeyh es-Seyyid Muhammed Nurbahş. Bkz. Sefîne-i Evliyâ, Osmanzâde Hüseyin Vassaf, (haz. Prof. Dr. Mehmet Akkuş, Prof. Dr. Ali Yılmaz), Kitabevi yy, İstanbul 2006, c. I, s. 341.

şen-i Râz[8], Etvâr-ı Seb'a[9] ve Şerhu Hutbeti'l-Beyân[10] adlı eserlerinde, onun Nurbahşî olduğu kaydı mevcuttur. Seyyid Muhammed Nurbahş (ö. 869/1464-1465), eseri "Risâletü'l-Huda"da Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin kendisine intisap ettiğini ifade eder.[11]

Hüsameddin Ali el-Bitlisî, zahirî ve batınî ilimlere vakıf[12], ilmiyle âmil ve ârif, riyazet ve nefis mücadelesi ile tasavvufta kemal derecesine ulaşmış bir mutasavvıf olarak bilinir. Kendisine intisap ettiği tarikatın şeceresinin Şeyh Ammâr Yâsir'e (ö. 581/1186) kadar ulaştığı da ifade edilir.[13]

Hüsameddin Ali el-Bitlisî özellikle tasavvuf, tefsir ve felsefe alanlarında eserler kaleme almıştır. El yazması halinde olan bu eserlerin bilinen nüshaları, günümüzde çeşitli kütüphanelerde korunmaktadır. Yazma eser kütüphanelerinde mahfuz bulunan bu eserler dışında kendisine aidiyeti bilinen fakat her hangi bir nüshası tespit edilememiş eserleri de mevcuttur.

Bu araştırma, şuana kadar hayatı ve eserleri hakkında ciddi akademik araştırmaların yapılmadığı bu kıymetli âlimin bilinen ve bilinmeyen eserlerinin gün yüzüne çıkarılmasını amaçlamaktadır. Özellikle kütüphane katalog kayıtlarındaki halen mevcut olan yanlışlıkların düzeltilmesi ve eser ve müellif isminin mevsukiyetinin ortaya konması amaçlanmıştır. Ayrıca bu çalışma ile Bitlisî'ye ait olduğu daha evvel bilinmeyen eserlerin ayrıntılı tanıtımı da yapılacaktır.

[8] Hüsameddin Ali el-Bitlisî, *Şerh-i Gülşen-i Râz*, Pertev Paşa, 606/14, vr. 137b.

[9] Hüsameddin Ali el-Bitlisî, *Etvâr-ı Seb'a*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi Veliyuddin Efendi 1795/3, vr. 137b. Bu bilgi, aynı eserin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde 07 Ak 164/5 arşiv numarası ile bulunan diğer nüshasında da geçmektedir. Fakat eser katalog kayıtlarına "Kelimât ve Makâlât" adı ile kaydedilmiştir. (Bitlisî, *Etvâr-ı Seb'a*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/5, vr. 238b).

[10] Hüsameddin Ali el-Bitlisî, *Şerhu Hutbeti'l-Beyân*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1777, vr. 2a.

[11] Shahzad Bashir, "The Risâlat al-Hudâ of Muhammad Nurbakhsh (d. 869/1464): Critical Edition with Introduction", *Rivista Degli Studi Orientali*, vol. LXXV, fasc. (1-4), Roma, (2001), s. 133.

[12] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*, (haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul [t.y.], c. 1, s. 105.

[13] Şeref Han, *Şerefnâme*, c.1, s. 351. Şerefnâme'de Bitlisli Ammar Yâsir'in, Şeyh Ebu Necîbuddin es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) müridi ve Şeyh Necmeddün-i Kübra'nın (ö. 618/1221) da şeyhi olduğu yazılıdır.

1. Türkiye Kütüphanelerinde Nüshaları Tespit Edilmiş Eserleri

1.1. Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl

Felsefî bir üslupla yazılmış işarî bir tefsir olan bu eser, müellifin en önemli eseridir.[14] Bazen muhtasar ifadeler kullanılmakla beraber, cümleler genellikle uzundur. Bu eserde müellif, Kur'ân-ı Kerîm'i kendi ilmî ve manevî birikimi zaviyesinden baştan sona tefsir etmiştir. Eserin en belirgin özelliği müellifin ikili bir tasnif ile ayetleri yorumlamasıdır. Buna göre, gruplandırılan ayetler, zahirî ve batınî açılardan "tefsir/tefsir-i ayn"[15] ve "te'vîl ve işârât" başlıkları altında yorumlanır.

Müellif önce ayetin/ayet gruplarının zahirî anlamını verir. Zahirî yorumları yaptığı bölümlerin başında genellikle "تفسير", "تفسير ع" başlıklarını kullanır. Sarf, nahiv, lügat, sebeb-i nüzul, ayetler, hadisler, fıkıh, kelam ve ahlak gibi ilimlere ait birikimi ışığında zahirî açıdan ayetleri tefsir ettikten ve ilgili konularda yorumlar yaptıktan sonra "te'vîl ve işârât" başlığı açarak aynı ayet grubuna geri döner ve tamamen nazarî tasavvuf yöntemiyle ayetleri batınî açıdan tevil eder.[16] Her surenin başında bulunan besmeleler, o surenin muhtevasına uygun ve diğerlerinden farklı şekilde yorumlanır. Mutezile, Haşeviye, Rafiziyye gibi farklı mezheplerin itikadî konulardaki aşırı görüşlerine cevap verilmekte ve bunlara karşı ehl-i sünnet ve'l-cemaat anlayışı savunulmaktadır. Eserin "te'vîl ve işârât" bölümlerinde ağırlıklı olarak müellifin, sistemli bir şekilde ayetlere uyarlamaya çalıştığı ontolojisi işlenmektedir. Aynı zamanda kozmoloji ile ilgili konular ontoloji ile paralel bir şekilde işlenmekte; müellifin bilgi anlayışı (epistemoloji) ve insanın kalbî mertebeleri (psikoloji/etvâr-ı seb'a-i kalbiyye) üzerinde çokça durulmaktadır. Eser, tasavvufî bir tefsir olmasına rağmen tasavvufî ahlak konusu, zikri geçen nazarî tasavvuf konularının gölgesinde kalır. Ahlakî kavramlar ve konular da çoğu zaman aynı felsefî perspektifle değerlendirilir. Müellif kendi ilmî birikim ve manevî tecrübelerinin rehberliğin-

[14] Eseri müellife, ismi ile beraber Bağdatlı İsmail Paşa, farklı bir isimle de Bursalı Mehmet Tahir isnat etmektedir. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, MEB, Ankara 1951, c. 1, s. 738, Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 106.

[15] Müfessir, genelde onarlı ayet grupları ile bir tasnif yapsa da bu sayı yer yer farklılık arz edebilmektedir. Ayrıca "tefsir" başlıkları da esere sistematik olarak yerleştirilmemiştir.

[16] Dördüncü ciltte ise bazı surelerde (zahirî) tefsir yorumuna hiç yer verilmezken bazılarında ise (batınî) tevile yer verilmez. Ayrıca bu ciltte "te'vîl ve işârât" başlığı –tek bir yer hariç- hiç kullanılmamış fakat ayetlerin hem tefsir hem de tevili yapılmıştır.

de ayetlerin hem zahirî hem de batınî yönlerini açıklar. Bu durum kendisinin üslubuna da yansımaktadır. Zira bazen serdettiği bilgiyi bizzat tecrübe ettiğini de ifade etmektedir. Eserde hurufî yorumlara da rastlanmaktadır.

Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tefsir etmek suretiyle tam tefsir geleneğinin önemli bir halkası olmasına rağmen kendisinden bahseden kaynaklarda müellifin bu değerli eseri ile ilgili kısa bilgi verilmekle yetinilmiştir. Zira eser, ciddi anlamda gün yüzüne çıkmamış, görebildiğimiz kadarıyla tefsir ilmi açısından bilinen eserler sınıfına bile girememiştir. Bunda eserin çok sayıda nüshasının olmamasının da etkisi olabilir.

Eserden bahseden bazı kaynaklarda eserin tasavvufî (irfanî) bir tefsir olduğu ve müellifin bu tefsiri tarikatta riyazet ve mücahede ile kemal mertebesine ulaştıktan sonra telif ettiği bilgisine yer verilmektedir.[17] Bağdatlı İsmail Paşa, eserin Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl isimli beş büyük ciltten oluşan bir tefsir olduğunu ve vezir Abdurraûf Paşa er-Rûmî'nin Erzurum velâyeti zamanında Bitlisî'den böyle bir eser telif etmesini istediğini[18] söyler.[19] Bursalı Mehmet Tahir ise müellifin, İşâretu Menzili'l-Kitab adında iki büyük ciltten oluşan bir tefsir yazdığını ifade etmektedir.[20]

Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin torunu Ebu'l-Fazl el-Bitlisî ise Selim-Şahname'nin "Hatime" kısmında dedesinin II. Bayezid (ö. 918/1512) adına tefsir yazdığından eserin ismini belirtmeden şu ifadelerle bahseder:

> "Atalarımdan miras olarak ilim ehliyim, sultanların övgüsü için duacıyım.
>
> Ey Padişah! Hazineler atalarımın telifleriyle doludur, onların eserleri her yerde meşhurdur.
>
> Kur'an-ı Kerîm, atam tarafından din padişahı Bayezid adına tefsir edilmiştir."[21]

Çalışmamız esnasında ulaştığımız ve eserin bilinmeyen bir nüshası olan Bitlis-Ohin nüshasının iç kapağının karşısındaki yenilen-

[17] Şeref Han, *Şerefnâme*, c. 1, s. 351.
[18] Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, c. 1, s. 738.
[19] Ömer Rıza Kehhâle de Bağdatlı'yı kaynak göstererek aynı bilgiyi aktarmıştır. (Ömer Rıza Kehhâle, Mektebetü'l-Müsenna, Beyrut [t.y.], c. 7, s. 131.)
[20] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* c. 1, s. 106.
[21] İdris-i Bitlisî, *Selim Şah-nâme*, (haz. Hicabi Kırlangıç), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 417.

miş boş sahifeye, eserin orijinalinden koptuğu anlaşılan bir kâğıt parçası yapıştırılmıştır. Bu kâğıdın üzerinde şu not yazılıdır:

الجزء الأوّل من جامع التفسير والتأويل للشيخ عليّ البدليسيّ

"Şeyh Ali el-Bitlisî'nin Câmiu't-Tefsîr ve't-Te'vîl'inden ilk bölüm"

Eserin (1a) nolu temellük kaydının da bulunduğu zahriyesinde ise eserle ilgili şu kısa bilgi notu mevcuttur:

المجلد الأوّل من كتاب جامع التفسير والتأويل من تأليفات الشيخ العالم العارف الصوفي قدوة المفسّرين مرشد السالكين المولى حسام الحقّ والدين عليّ البدليسيّ قدّس الله سرّه

"Şeyh Âlim Arif Sufi Müfessirin Önderi Saliklerin Mürşidi Mevla Hüsamu'l-Hakk ve'd-Din Ali el-Bitlîsî'nin –kaddesellahu sırrahteliflerinden olan Câmiu't-Tefsir ve't-Te'vîl kitabının ilk cildi"

Bu kaydın eserin başına kim tarafından düşürüldüğü bilinmemektedir. Bu iki bilgi notunda da eser, "Câmiu't-Tefsir ve't-Te'vîl" ismiyle kaydedilmiştir. Eserin isminde geçen "tenzîl" kelimesinin yerine "tefsir" kelimesinin konması bir yanlışlık eseri midir? Yoksa eser, döneminde bu isimle mi bilinir olmuştur, bilmiyoruz. Fakat şurası kesindir ki eserin mukaddimesinde geçen "Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl" ifadesi eserin ismine işaret etmektedir ve eser isminde tenzîl yerine tefsir kelimesinin kullanılmasını destekleyen bir veri yoktur. Bununla beraber bazı kaynaklarda müellifin "Câmiu't-Tenzîl ve't-Tev'îl" isimli bir tefsir telif ettiğinden bahsediliyorken bazılarında "İşaretu Menzili'l-Kitab" isimli bir tefsirden de söz edilmektedir. Acaba müellif iki farklı tefsir mi yazmıştır? Yoksa eserin ismine dair eksik veya yanlış bir bilgi mi söz konudur? Bu sorunun cevabını eserin mukaddimesinden öğrenmekteyiz. Bitlisî, tefsirinin mukaddimesinde şu ifadeyi kullanmaktadır:

سميتُه بإشارة مُنَزِّل الكتاب وأمْرِه بجامع التنزيل والتأويل[22]

"Onu, Kitâb'ı indirenin işareti ve emri ile Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl diye isimlendirdim."

Müellifin bu ifadesine göre, o, eserini, Kitâb'ı indirenin işaret ve emriyle Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl diye isimlendirmiştir. Süleymaniye nüshasında eserin ismi olan (جامع التنزيل والتأويل) ibaresinin üzerine

[22] Hüsameddin Ali el-Bitlîsî, *Câmiu't-Tenzîl ve't-Tev'îl*, Bitlis-Ohin, vr. 2a; Aynı eser, Süleymaniye Ktp. ŞAP 109, vr. 1b.

siyah mürekkeple belirtme amaçlı çizgi çizilmiştir. Kanaatimizce "İşaratu Münezzili'l-Kitab" ifadesi üzerinde harekeleri olmadığı için "İşaratu Menzili'l-Kitab" şeklinde yanlış okunmuş ve eserin ismi sanılmıştır. Müellifin, mukaddimede tevil ve tefsiri bir araya getirmek isteğinden uzun uzun bahsettikten sonra eserin ismini bu şekilde veriyor olması, bu ismin Bitlisî'nin amacına daha uygun olduğunu da ortaya koyan bir başka delildir. Dolayısıyla müellifin iki ayrı eseri olduğu değil aynı eserin iki farklı isimle kayıtlara geçtiğini düşünmek daha isabetli olacaktır.

Câmiu't-Tenzîl ve't-Tev'îl adlı eserin mukaddimesinde yer alan bilgiler[23] ve eserde müellifin kendi hayatına dair anlattığı hatıralar[24] da bu tefsirin Hüsameddin Ali el-Bitlisî'ye ait olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bitlis-Ohin nüshasının ilk sahifesine Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin torunu Ebu'l-Fazl el-Bitlisî'nin, bizzat düştüğü not da aynı gerçeği ortaya koyan bir başka veridir. Ebu'l-Fazl vakfiyeye bağış kaydı olarak düştüğü bu notta şu ifadelere yer vermiştir:

> "Cedd-i merhum Mevlânâ Hüsameddin Ali el-Bitlisî – rahmetullahi aleyh- dâr-ı dünyadan ukbâya intikal ettiği ve bu yüce telif şerî veraset ile benim değerli babam Mevlânâ İdris'e intikal ettiği için O hazretin vefatından sonra bu eşsiz hediye ben hakirin mülkiyetine geçti."[25]

Eserin muhtevasıyla ilgili yaptığımız çalışma da eserin Bitlisî'ye ait olduğunu destekler mahiyettedir. Zira muhteva ve üslup özellikleri, kitabın, müellifin diğer telifleri olan Şerh-i Gülşenirâz, Şerh-i Istılahât-ı Sufiyye ve Etvâr-ı Seb'a gibi eserlerle aynı kalemden çıktığı hissini daha ilk bakışta okuyucuya verir.

Eserin yazılış nedeni Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl'in mukaddimesinde şu ifadelerle anlatılır:

> "Fakirlerin en önemsizi (küçüğü) Hüsameddin Ali el-Bitlisî - Allah onu affetsin- der ki: "Ben çocukluk dönemlerinden orta yaşlılık dönemlerine kadar Furkân'ın şekillerine ait (mebânî) hakikatlerin sırlarını ortaya çıkarmayı arzu ederek, ayetlerin mana inceliklerindeki nurlarını bilmeyi ve onun ibarelerindeki rumuzlarını ve işaretlerindeki hazinelerini anlamayı isteyerek Kur'ân ti-

[23] Bitlisî, *Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl,* Bitlis-Ohin, vr. 1b; Aynı eser, Süleymaniye Ktp. ŞAP 109, vr. 1b.

[24] Örneğin: Bitlisî, *Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl,* Bitlis-Ohin, vr. 292b (aynı yer için bkz. Süleymaniye Ktp. ŞAP 110, vr. 16b); Bitlis-Ohin, vr. 81a; (aynı yer için bkz. Süleymaniye Ktp. ŞAP 109, vr. 103a).

[25] Bitlisî, *Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl,* Bitlis- Ohin, vr. 1a.

> lavetini sürdürdüm. Bu nurlar çakan bir şimşek gibi gönlümde parlıyordu. Bu âsârın güllerinden kalbimde muhteşem kokular ve açık bir nefes yayılıyordu. İbare ve rusûmun sınırları içerisinde bir boşluğu doldurmayı, işaret ve rakamların kayıtlarıyla onu yok olmaktan uzaklaştırmayı istedim. Onu keşf ve şuhud sahibi olan ehlullah muhakkiklerin kalpleri dirilten kelamından türetmeye (bir araya getirmeye) ahdettim."[26]

Eserinin içeriğini ve hangi kaynaklardan istifade ettiğini kısaca özetledikten sonra Bitlisî, eserini Kitâb'ı indirenin işaret ve emriyle Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl diye isimlendirdiğini söylemektedir. Akabinde eseri telif sürecine tekrar işaret ederek kalbinde mevcut olan tefsir yazma arzusunu yakın çevresindeki ulemâ ve urefânın da ısrarlarıyla ciddi ciddi düşünmeye başladığını, nihayet Sultan Yakub Bayenderhânî'nin (ö. 1490) reddedilemez ısrarı da bunlara eklenince bu talebe itaatten başka bir yol bulamadığını anlatır.[27] Bitlisî'nin beyanları, -onun kendi iddiasına göre- bu eserin, hem zahirî hem de batınî bir gayretle kaleme alındığını ve eserde yer alan bazı bilgilerin, keşf ve ilham yoluyla elde edildiğini ifade eder.

Eserin mukaddimesinde Sultan Yakup'un hem şahsiyetine hem de idareciliğine methiyelerde bulunan Bitlisî, bu büyük Sultan'ın vefatından sonra ülkenin siyasî karışıklıklar, istilalar vb. nedenlerle yaşanılmaz hale geldiğini, artık Tebriz'de ikametin bir anlamı kalmadığını söyler. Kendisi Mekke ve Medine'ye doğru yola çıkmak istemiş, son nefesine kadar kutsal beldelerde yaşamayı murat etmiştir. Fakat yakın çevresi yaşlılığı ve yol güvenliği olmadığı gerekçesiyle onu vazgeçirmeye çalışmıştır. Bitlisî, o zamanki durumunu "Yaşım 80'lerden 90'a geçti." diyerek ihtiyarlığın zirvesi olarak nitelendirir. Zikri geçen bu zaman aralığında, Allah'ın seçkin kullarına (havâss) yardım edip onların derunundaki hidayet nurlarından feyizlenmek istediğini belirten müellif, onlardan, (batınî) manaların tashihi için yazdığı eseri incelemelerini talep etmiştir. Tüm bu gayretlerinde en üstün isteği, en büyük kastı ve hoşnutluğunun, muvaffakiyetin nihaî noktasına vararak tahkik göklerinin zirvesine yükselmek olduğunu da sözlerine eklemektedir.[28]

[26] Bitlisî, *Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl,* Bitlis-Ohin, vr. 1b; Süleymaniye Ktp. ŞAP 109, vr. 1b.
[27] Bitlisî, *Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl,* Bitlis-Ohin, vr. 1b-2b; Aynı eser, Süleymaniye Ktp. ŞAP 109, vr. 1b-2a.
[28] Bitlisî, *Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl,* Bitlis-Ohin, vr. 2b; Aynı eser, Süleymaniye Ktp. ŞAP 109, vr. 2a-2b.

Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl adlı eserin resmi kayıtlarda sadece tek bir nüshası görünmektedir. Mahallinde (Bitlis-Ohin) yaptığımız araştırmalar sonucu 2012 yılı Mayıs ayında eserin bilinmeyen ve daha eski bir nüshasına ulaştık. Medrese kütüphanesinin sahiplerinin teveccühleri ile çalışmamıza bu eseri de dâhil ettik. Yaptığımız incelemeler sonucunda ilk kez bu çalışma ile gündeme gelen ve üzerinde Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin torunu Ebu'l-Fazl Bitlisî'nin vakıf kaydı ve tarihi bulunan bu nüshanın Süleymaniye nüshasından daha eski bir nüsha olduğuna kanaat ettik.

Şu an itibariyle elimizde mevcut olan bu iki nüsha ve özellikleri şunlardır:

1.1.1. Bitlis-Ohin Nüshası:

Eser, Bitlis'in Ohin (Yukarı Koyunlu) beldesinde Mele (Molla) Alaaddin'in özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Bulunduğu kütüphane, aynı külliyedeki medrese nedeniyle, sahibinin değil de mekânın ismiyle şöhret bulduğu için nüshayı Bitlis-Ohin nüshası diye isimlendirdik. Siyah bez bir cilt içinde 381 varaktan ibaret olan eser, tefsirin ilk cildidir. Tefsirin mukaddimesinden itibaren Enfal suresi 40. ayete kadarki kısmı içerir. Eserin diğer cilt/ciltleri ise kayıptır. Eserde az sayıda bazı varaklar kopma sonucu eksilmiştir. Miklepsiz, şemsesiz ve cetvelsizdir. Sahife kenarları boş olan eserin serlevhası yoktur. Sayfalar 350x230 mm. ebadında ve 25 satırdan oluşmaktadır. Metin, siyah mürekkep kullanılarak rahat okunabilen nesih hattıyla yazılmıştır ve birkaç müstensihin kaleminden çıkmıştır. واعلم، تنبيه، قلت gibi dikkat celbeden bazı ifadeler ve sure başlıkları (isimleri) devam eden satırlarda kırmızı mürekkeple yazılmış; tefsir edilen ayetler, üzerine kırmızı çizgi çekilmek suretiyle belirlenmiştir. Ayetlerin işarî yorumlarının yapıldığı tevil bölümlerinde ise ayetlerin üzerine siyah mürekkeple çizgi çekilmiştir. Okunuşu zor sayılabilecek kelimeler nadiren harekelendirilmiş, çoğunlukla beyitlerin arasını ayırmak için cümle sonlarına noktalama işareti fonksiyonu gören küçük dairesel virgüller konulmuştur. Rutubet dolayısıyla eserin baş, orta ve son tarafları oldukça hasar görmüş, hatta okunamayacak hale gelmiştir. Varakların ön (a) yüzünde sol üst köşede varak numaraları yazılıdır.

Bazı sayfaların kenarında müstensih düzeltmeleri bulunmaktadır. Bu düzeltmelerin bir kısmı tashih işareti (صح) taşırken bazıları taşımamaktadır. Tashih işaretli olan ve olmayan düzeltmelerin hepsi de aynı hatla yazılmıştır. Mahiyetleri ve yazım şekilleri incelendi-

ğinde bu tashihlerin metnin aslından olduğu görülmektedir. Muhtemelen müstensih, istinsah esnasında bazı kelimeleri hataen metinden düşürmüş veya yanlış yazmış, akabinde de sayfa kenarlarında doğrularına işaret etmiştir.

Eserde sistematik olmayan "tefsir" ve sistematik yerleştirilmiş "te'vîl ve işârât" başlıkları ile yorum tasnifine gidilmiştir. Eser boyunca sadece bir iki yerde itiraz kabilinden sahifelerin hamişine yazılmış notlar bulunur ki bu notlar eserin mukabele görmüş olabileceği ihtimalini akla getirir.

Başı: (varak: 1b)

بسم الله الرحمن الرحيم الرحمن علم القرآن خلق الإنسان علمه البيان إجمالا وتفصيلا وتشريفا وتفضيلا..

Sonu: (varak: 381b)

﴿...أَن يَأْتُواْ بِمِثْلِ هَـذَا الْقُرْآنِ لاَ يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾ [الإسراء: ٨٨/١٧]

Cilt açıldığında eserin iç kapağı ve ilk sahifesinin çizgili defter kâğıdı ile yenilendiği görülmektedir. Bu yenileme işlemi çizgili beyaz boş bir defter yaprağının kapaktan sonra eserin baş kısmına tutturulmasıyla yapılmıştır. Buradan hareketle eserin yakın bir tarihte tamirat gördüğü söylenebilir. Bu tamirat dışında eserin bazı sahifelerinde farklı kâğıt türleriyle bir tamiratın daha yapıldığı görülmektedir ki biz bu tamiratın daha önceden yapıldığı kanaatindeyiz.

Daha evvel de belirttiğimiz gibi kitabın cildine tutturulmuş boş sahifenin ön yüzünde sol alt tarafa muhtemelen eserin orijinalinin kapak sahifesinden kopmuş küçük bir kâğıt parçası yapıştırılmıştır. Bu kâğıt parçasında şu not yazılıdır:

الجزء الأوّل من جامع التفسير والتنزيل للشيخ عليّ البدليسيّ

"Şeyh Ali el-Bitlisî'nin Câmiu't-Tefsîr ve't-Te'vîl'inden ilk bölüm"

Zahriye sahifesinde eserle ilgili tanıtıcı kısa bilgi ve temellük kaydı bulunmaktadır. Sahifenin üst tarafında kalın uçlu bir kalem ve siyah mürekkep ile şu ibareler yazılıdır:

المجلد الأوّل من كتاب جامع التفسير والتأويل من تأليفات الشيخ العالم العارف الصوفي قدوة المفسرين مرشد السالكين المولى حسام الحقّ والدين عليّ البدليسيّ قدّس الله سرّه

"Şeyh Âlim Arif Sufî Müfessirlerin Önderi Saliklerin Mürşidi Mevla Hüsamu'l-Hakk ve'd-Din Ali el-Bitlîsî'nin –kaddesellahu sırrah- teliflerinden olan Câmiu't-Tefsir ve't-Tevil kitabının ilk cildi"

Bu ifadeler, metinden daha farklı bir yazı karakterine sahip olduğu için müstensihlerden herhangi birine ait olup olmadığından emin olamadık.

Eserin ve müellifin isimlerinin geçtiği bu kısa bilgi notunun sol alt köşesinde ince uçlu bir kalemle farklı bir el yazısıyla yazılmış şu not yer almaktadır:

ليس في هذا الكتاب تفسير لفظيّ للقرآن ولا تأويله بل الكلّ حقيقة وتصوّف ليس إلا....

"Bu kitapta Kur'ân'ın ne lafzî tefsiri ne de tevili vardır. Bilakis hepsi hakikat ve tasavvuf …"

Yazmanın bu ilk sahifesinde eserin, kütüphanesinde mahfuz bulunduğu Şeyh Alaaddin'in mührü vardır. Mühürde "Muhammed Alaaddin" yazılıdır. Farklı varaklarda aynı mühür eserin hamişlerine vurulmuştur.

Sahifenin ortasında kısa bir Arapça temellük kaydı mevcuttur. Bu kayıtta eserin şer'î veraset yoluyla Ebu'l-Fazl Bitlisî'ye intikal ettiği söylenir. Bu kaydın altında birkaç satırlık boşluk bırakılmış ardından ayrıntılı Farsça temellük kaydına geçilmiştir. Bu sahife fazlasıyla tahribat gördüğü için zor okunmakta, bazı kelimeleri ise hiç okunamamaktadır. Eserin kimden kaldığı, nereye hangi şartlarla vakfedildiği gibi bilgileri bu kayıttan öğrenebiliyoruz.[29]

[29] Her ne kadar okunamayan kelimeler nedeniyle kâmil bir tercüme yapamadıysak da kayıt, genel hatlarıyla aşağıda verildiği şekildedir:
"Cedd-i merhum Mevlana Hüsameddin Ali el-Bitlîsî –rahmetullahi aleyh- dâr-ı dünyadan ukbâya intikal ettiği ve bu yüce telif şerî veraset ile benim değerli babam Mevlana İdris'e intikal ettiği için O hazretin vefatından sonra bu eşsiz hediye, ben hakirin mülkiyetine geçti. Selefimin güzel ruhları bunu istedi ki (buyurdu ki): …… Şeyh Arif Veli eş-Şeyh Ebu Tahir Bitlisî'nin pak mezarı Bitlis'in … zikredilen büyükbabam Mevlana Hüsameddin Ali'nin ibadethane-i kadîmesi ve benim aziz babam Mevlana İdris –Rahmet onun üzerine olsun- "zaviye ve medrese gibi bazı hayır eserleri bu nurlu türbeye ilhak olsun, bağlı olsun" buyurdular. Bundan önce İmam-ı Şafiye (r.a.) ait fıkıh kitaplarının bazılarını bu anlayışı az ve zayıf (kişi), ilim tahsil eden âlimlere vakfetti. O mahal ile bitişti; münasip ve hayra layık oldu. Bu latif telifin diğeri yine bu güzel beldenin temkin ulemasının ahalisinin önünde- (onlara) ve o zaviyenin ve türbeyle meşgul olan talebelerin önünde vakfedildi. Fıkıh ve usul kitaplarının vakıfnamesinde önceden yazılı olan şartla ve nev' ile bu mübarek nüshayı ise aynı şekilde sual, tedavul ve istimal edebilirler. Zâyi olmasından içtinap emredilmiştir. Nasıl ki Bitlis şehri ulema ve salihlerin geçtiği bir yoldur. Tasavvuf ve irfan ehlinin geçiş yoludur. Muhtemeldir ki bazen o diyarın sakinlerine, gelenlerine ve gidenlerine mütalaa-

Bu temellük kaydının altına vakfın şahitlerinin isimleri yazılmıştır. Fakat sahifenin gördüğü tahribat nedeniyle bu isimler tam olarak okunamamaktadır. Ayrıca belli belirsiz bir de mühür görünmektedir.

Bu kayıtlardan anladığımız kadarıyla eser, bizzat Hüsameddin Ali el-Bitlisi'den önce oğlu İdris-i Bitlîsî'ye ardından da torunu Ebu'l-Fazl el-Bitlisi'ye tevarüs yoluyla intikal etmiştir. Eser bizzat Ebu'l-Fazl'a aittir. Kendisi de selefinin talep ve arzularına hürmeten bu eseri, Şeyh Ebu Tahir'in türbesi ve Hüsameddin Ali el-Bitlîsî'nin ibadethanesinin de kendisine bağlı bulunduğu İdris-i Bitlîsî'nin medresesine hicrî 970 yılında vakfetmiştir. Eserin bu şehirden çıkarılmaması ve vakfiye şartlarına uygun olarak muhafaza edilmesi, eğitim amaçlı kullanılması gibi hususlar önemle vurgulanmaktadır. Kitabın kopyalanmasında her hangi bir yasağın olmadığı ve vakfiye kaydında herhangi bir değişikliğin yapılmasının helal olmadığı da özellikle belirtilmiştir. Eserin, İdrisiye medresesine vakfedildiğini gösterir bir diğer delil de 344b-345a nolu varaklarda sahife altındaki hamişte "على المدرسة الإدرسيّة وقف" (İdrisiye medresesine vakıftır) ibaresinin yazıyor olmasıdır.

Eserin tam olarak hangi tarihte istinsah edildiği sorusunun cevabı, eserde yer alan bir ketebe kaydından öğreniyoruz. 252 nolu varağın (b) yüzünde sahife sonuna doğru müstensih tarafından şu not düşülmüştür:

تمت كتابة كتاب جامع التنزيل والتأويل على يدي أضعف عباد الله الوليّ عبد اللطيف بن نبي بن عليّ في تاريخ سنة ٩٠٦.

dan bir nasip sağlayabilir. Müellifin ruhu ve her ki …….. Bu meş'ar-i mübarek gelse bu sevaptan mahrum kalmaz. Bundan dolayı Allah için vakfetmek, tutmak ve tasadduk etmek ……. takdis aleminden, hayır gelmesini uman bu fakir Ebu'l-Fazl Muhammed b. İdris b. Hüsamedin el-Bitlisî –bu nefis telifin sahibi- bu kitap ondan ikinci cildi Bitlis'te oturan alimler zümresine ve salih talebelere …… telifin sahibi Şeyh Ebu Tahir el-Bitlisî …… ona zikredilen şehirden çıkarılmamak kaydıyla kitabını vakfetmiştir. Kitabın kopyalanmasına bir yasak yoktur. Arapça şafiî mezhebine ait kitapların vakfiyesinde tafsil edildiğine göre ……. övülmüş Konstantiniyye şehri -Allahu Teâlâ onu yüceltsin- ……. onun tağyîr ve tebdili helal olmaz. "Şimdi her kim, bunu duyduktan sonra onu değiştirirse, her halde vebali, sırf o değiştirenlerin boynunadır. Şüphe yok ki Allah, her şeyi işitir ve bilir." (Bakara 2/181) ve bu vakfın ecri Allah'a aittir. (Bunu) değiştirenin cezası ise …… olması umulur……..
Bu (hadise) hicrî 970 senesinin Cemâziye'l-âhir'inde gerçekleşti……" bkz. Bitlis-Ohin, vr. 1a.

"Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl kitabının yazımı Allah'ın kullarının en zayıfı Abdullatif b. Nebi b. Ali'nin eliyle 906 senesinde tamamlandı."

Bu bilgiye göre eser, Hüsameddin Ali el-Bitlîsî hayattayken istinsah edilmiştir, ancak müellif nüshası değildir. Bununla beraber eserin müellifin emriyle mi yazıldığı veya bizzat müellifin tashihinden geçip geçmediği konuları müphemdir. Ancak Ebu'l-Fazl'ın eserin mülkiyetini merhum dedesi Hüsameddin Ali'den başlatıyor olması eserin bizzat Bitlîsî tarafından talebelerine yazdırılmış olma ihtimalini akla getirir. Fakat eserde bazı mistik tecrübelerini anlatırken söze "şuan bu bahsi yazarken" diye başlıyor olması ise bu ihtimali zayıflatmaktadır. Bununla beraber müellif, kendi nüshasını çoğaltmaları için talebelerine vermiş olabilir.

Bu ketebe kaydının ardından başka bir müstensih kalemi devralmış, eserin yazım işlemine devam etmiştir. Fakat eserin istinsahında emeği geçen diğer müstensihin/müstensihlerin kim/kimler olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Eserde muhtevası itibari ile dikkat çeken yerler için sahife hamişlerine yazılmış "matlab, mebhasun acîb" gibi ibareler yer alır.

Eser, şu ana kadar hiçbir çalışmanın konusu olmadı ise de ona ulaşmamızda ipucu vazifesi gören bilgi, Törehan Serdar'ın "Mevlana Hakimüddin İdris-i Bitlisi" adlı eserinde yanlış bir isimle bu eserden bahsetmesidir. Serdar, Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin ünlü müfessir Kadı Beydavi'nin (ö. 791/1388) Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vîl isimli eserine bir şerh yazdığını ve bu şerhin Bitlis-Ohin'de mevcut olduğunu yazar ve bu kitap için şu açıklamalarda bulunur: "Bu eser, Bitlis ili Mutki ilçesi Yukarı Koyunlu (Ohin) beldesindedir. İki ciltten oluşmaktadır. İncelemem esnasında, maalesef ikinci cilde ulaşamadım. Oradaki yetkililer, ikinci cildin de burada mevcut olduğunu ve yazımının yarım kaldığını bildirdiler. İnceleme imkânı bulduğum cilt, 744 sayfadan oluşmaktadır. Sayfa ebadı, 35X23 olup her sayfa 25 satırdan oluşmuştur. Yazılar, düzgün bir hat ile yazılmıştır. Yazı, ağırlıklı olarak siyah mürekkeple yazılmış, yer yer kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Çok ender olarak mavi mürekkebe de rastlanılır."[30] Mahallinde yaptığımız çalışmalar sonucu zikri geçen eserin, Bitlîsî'nin Beydavî tefsirine yazdığı bir haşiye değil, Câmiu't-Tenzîl ve't-Tevil'in bilinmeyen diğer bir nüshası

[30] Serdar, *Mevlânâ Hakimüddin,* s. 23.

(Bitlis-Ohin) olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz. Kendileri ile görüşmelerimizde ayrıca medresedeki yetkililer eserin ikinci cildinin kayıp olduğunu söylediler. Kanaatimizce Törehan Serdar'ın kendi ihtisas alanı İslamî ilimler olmadığı için eserin ne olduğunu anlamamış bu da onu yanlış bir sonuca götürmüştür. Aynı hata Nurettin Turgay'ın tebliğinde de devam ettirilmiştir.[31]

1.1.2. Süleymaniye Nüshası:

Dört ciltten oluşan nüsha, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümü 109, 110, 111, 112 numaralarında kayıtlıdır. Eserin ciltleri deriden mamuldür.

Eserin ferağ kaydı yoktur. Eserin tamamında en az üç farklı yazı karakteri kullanılmıştır. Dolayısıyla en az üç müstensihin istinsah çalışmasını yürüttüğü söylenebilir. Yazı tipi olarak ise ağırlıklı olarak nesih kullanılmıştır. Her dört ciltte de metin, siyah mürekkep kullanılarak yazılmıştır. Tıpkı Bitlis-Ohin nüshasında olduğu gibi bu nüshada da واعلم، تنبيه، قلت gibi dikkat celbeden bazı ifadeler ve sure başlıkları (isimleri) devam eden satırlarda kırmızı mürekkeple yazılmış; tefsir edilen ayetler, üzerine kırmızı çizgi çekilmek suretiyle belirlenmiştir. Tevil bölümlerinde ise ayetlerin üzerine siyah mürekkeple çizgi çekilmiştir. Okunuşu zor sayılabilecek kelimeler üzerine nadiren harekeler konmuş, çoğunlukla beyitlerin arasını ayırmak için cümle sonlarına noktalama işareti fonksiyonu gören küçük dairesel virgüller konmuştur. Varakların ön (a) yüzünde sol üst köşede varak numaraları yazılıdır. Tespitimize göre bu varak numaraları istinsah edenler tarafından konmamıştır. Çünkü (157 a) varak numarasından itibaren 6 varak kopmuştur. Fakat numaralandırma sırayla devam etmektedir.

Bitlis-Ohin nüshasında olduğu gibi bazı sayfaların kenarında müstensih düzeltmeleri bulunmaktadır. Bu düzeltmelerin bazıları tashih işareti (صح) taşırken bazıları taşımamaktadır. Tashih işaretli olan ve olmayan düzeltmelerin hepsi de aynı hatla yazılmıştır. Yalnız bu düzeltmeler Bitlis nüshasına nazaran daha azdır. Belli ki istinsahı yapan kişi bu düzeltmelerin yapıldığı ilgili yerleri metin üzerinde düzeltmiş ve metne doğru şeklini vermeye çalışmıştır.

[31] Nurettin Turgay, "Osmanlı Müfessiri Hüsameddin Ali el-Bitlisî (ö. 909/1504) ve Tefsirciliği", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları (II)*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2013.

Eserde Bitlis nüshasında olduğu gibi "tefsir" ve "te'vîl ve işârât" başlıkları kullanılmıştır.

Bu nüshanın müellif nüshası olmadığı kesin olmakla beraber hangi tarihte istinsah edildiğine dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Sadece birinci cilt 165b nolu varakta sayfa sonu hamişte "Bu iki cüzü Ali b. Mollazâde yazdı" ibaresi mevcuttur. Araştırmalarımızda bu şahsın kimliğini tespit edemedik.

Süleymaniye nüshasının cilt özellikleri şu şekildedir:

I. Cilt:

Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin tefsirinin birinci cildidir. Şehit Ali Paşa 109 numarada kayıtlıdır. Kur'ân'ın başından Maide Suresi 38. ayete kadardır.

Nüsha, 283x200, 220x120 mm. ebadında 293 varaktır. Koyu vişne rengi deri cilde sahiptir. Eser, şirazelidir. Eserin miklebi kopmuştur. Kapaklar gömme şemse ve salbeklerle süslüdür. Varaklar kalın sağlam nohudî renkli aharlı ve filigransızdır. Nüshanın serlevhası yoktur. 29 satırdan oluşan sayfalar cetvelsiz ve kenarları boştur. Eserin baş ve sonuyla ilk iki sayfa kenarlarında vakfiye mührü ve numarasız ilk sayfada ise şu ibare yer almaktadır:

الجلد الأوّل من تفسير حسام الدين البدليسيّ من أوّل القرآن إلى قوله تعالى: ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ﴾ من سورة المائدة.

Bu sahifenin ortasında Arapça 1560 mı 1060 mı tam olarak tespit edemediğimiz bir rakam yazılıdır. Bu rakam tarih midir yoksa başka bir anlam mı ifade eder bilmiyoruz.

Başı: (varak: 1b)

بسم الله الرحمن الرحيم الرحمن علّم القرآن خلق الإنسان علمه البيان إجمالا وتفصيلا وتشريفا وتفضيلا...

Sonu: (varak: 293b)

... فيؤيّدها في هذا الحكم وأنت خبير

3b nolu varakta sahife ortasında 8 satır boyunca kelimeler arasında çeyrek satırlık boşluklar vardır. Kanaatimizce müstensih eseri istinsah ederken kendisinden kopyalama yaptığı nüshada okunmayan yerleri atlamıştır. Biz de eseri Bitlis nüshasıyla karşılaştırınca tam da bu boşluklara tekabül eden kelimelerin okunamayacak ka-

dar tahrip olduğunu gördük. Dolayısıyla müstensih bu yerleri okuyamamış ve boş bırakmıştır.

II. Cilt:

Şehit Ali Paşa 110 numarada kayıtlıdır. Maide Suresi 38. ayetten Yûsuf suresi 19. ayete kadardır.

Nüsha, 297x200, 212x133 mm. ebadında, 229 varak ve 29 satırdır. Koyu vişne rengi deri cilde sahiptir. Eser, şirazelidir. Eserin miklebli, kapaklar gömme şemse ve salbeklerle süslüdür. Varaklar kalın sağlam nohudî renkli aharlı ve filigransızdır. Eserin baş ve son taraflarındaki sahifelerde vakfiye mührü ve numarasız ilk sayfada ise şu ibare yer almaktadır:

الجلد الثاني من تفسير حسام الدين البدليسيّ من قوله تعالى: ﴿فَاقْطَعُواْ أَيْدِيَهُمَا﴾ من سورة المائدة إلى قوله تعالى:﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ من سورة يوسف.

Başı: (varak: 1a)

خبير بأنّ الوهم والمتخيّلة في حكمها.....

164| db

Sonu: (varak: 229b)

إنّ المؤمنين كجسد إذ اشتكى عضو تداعي إليه سائر.....

Nüshanın serlevhası yoktur. Cetvelsiz ve kenarları boştur. 135b'den sonra 2 varak boş sahife bırakılmıştır.

III. Cilt:

Şehit Ali Paşa 111 numarada kayıtlıdır. Yûsuf suresi 19. ayetten Secde suresi 26. ayete kadardır.

Nüsha, 298x205, 212x130 mm. ebadında, 241 varak ve 29 satırdır. Koyu vişne rengi deri cilde sahiptir. Eser, şirazelidir. Eserin miklebli, kapaklar gömme şemse ve salbeklerle süslüdür. Varaklar kalın sağlam nohudî renkli aharlı ve filigransızdır. Eserin baş ve son taraflarındaki sahifelerde vakfiye mührü, numarasız ilk sayfada ise şu ibare yer almaktadır:

الجلد الثالث من تفسير حسام البدليسيّ من قوله تعالى: ﴿وَجَاءتْ سَيَّارَةٌ﴾ من سورة يوسف إلى قوله تعالى: ﴿أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّنَ الْقُرُونِ﴾ من سورة التنزيل[32].

Başı: (varak: 1a)

[32] Secde suresi kastedilmektedir.

إليه سائر الجسد بالسهر والحمي ....

Sonu: (varak: 241b)

....الماضية والأدوار السالفة لعاد وثمود وقوم لوط وأصحاب

Nüshanın serlevhası yoktur. Cetvelsiz ve kenarları boştur. Varak 186b yüzü boştur.

IV. Cilt:

Şehit Ali Paşa 112 numarada kayıtlıdır. Secde suresi 26. ayetten Kur'ân'ın sonuna kadardır.

Nüsha, 290x195, 215x130 mm. ebadında, 243 varak ve 29 satırdır. Koyu vişne rengi deri cilde sahiptir. Eser, şirazelidir. Eserin miklebli, kapaklar gömme şemse ve salbeklerle süslüdür. Varaklar kalın sağlam nohudî renkli aharlı ve filigransızdır. Eserin baş ve son taraflarındaki sahifelerde vakfiye mührü ve numarasız ilk sayfada ise şu ibare yer almaktadır:

الجلد الرابع من تفسير حسام البدليسيّ من قوله تعالى: ﴿يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ﴾ من سورة التنزيل إلى آخر القرآن العظيم.

Başı: (varak: 1a)

مدين وغير ذلك ﴿يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ﴾ يعني أهل مكّة يمرّون في ...

Sonu: (varak: 242a).....

Nüshanın serlevhası yoktur. Cetvelsiz ve kenarları boştur. Eser boyunca yer yer boş bırakılmış sahifeler vardır.

1.2. el-Kenzü'l-Hafî Fî Beyân-i Makâmat-ı Sûfî

Bağdatlı İsmail Paşa[33], Kâtip Çelebi[34], Ömer Rıza Kehhâle[35] el-Kenzu'-l Hafî adıyla bu eserden bahsetmektedirler. Eserin ismi, yazma nüshaların zahriyelerinde "el-Kenzu'l-Hafî fî Beyân-i

[33] Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, c. 1, s. 738.
[34] Kâtip Çelebi Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünun 'an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun*, (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Maarif Vekâleti, Ankara 1943), c. 2, s. 1514.
[35] Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin,* c. 7, s. 131.

Makâmâti's-Sûfî"[36] ve "el-Kenzu'l-Hafî ve'r-Remz'il-Vefî"[37] isimleriyle geçer.

Farklı kütüphanelerde çeşitli nüshaları bulunan eserin dili Arapçadır. Vacibu'l-Vücud'un zatı, sıfatlar, taayyünler, varlık mertebeleri vb. konuları işler. M. Mustafa Çakmaklıoğlu bu eseri, "Hüsameddin Bitlisî'nin Kitabu'n-Nusûs İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili" adlı yüksek lisans tezinde incelemiştir.[38] Eser ayrıca "Kenzu'l-Hafâ fi Makâmâti's-Sufî: Kitabu'n-Nusûs" adı ile aynı zamanda bir Şazelî şeyhi olan Asım İbrahim el-Keyâlî tarafından tahkik edilerek 2013 yılında yayınlanmıştır.[39] Bu çalışma eksik bilgilerle doludur. Çalışmasında, esere ait tek bir nüshanın bilgisayar dizgisini yaptığı anlaşılan Asım İbrahim, tahkikte hangi nüshayı esas aldığını bile belirtmemiştir.[40]

Eser, şu ifadelerle başlamaktadır:

بسم الله الرحمن الرحيم

إنّ أجلى ما يتجلى به الأعيان وأحلى ما يتحلّى إليه الإنسان حمد من أبدع من كنوز هويته الغيبيّة حقائق جواهر الهويات .....

Eserin farklı kütüphanelerde bilinen nüshaları ve özellikleri şunlardır:

1.2.1. Milli Kütüphane-Ankara

50 Ür 201/3 arşiv numarasında kayıtlı olan Kenzü'l-Hafî fî Makâmâti's-Sufî, Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin oğlu İdris-i Bitlisî tarafından 880/1474 tarihinde istinsah edilmiştir. Boyutları (dış-iç): 175x122-115x67 mm.dir. Eser, 53b-83a+1 yaprakları arasında yer alır ve 17 satırdır. Nestalik yazı türünün kullanıldığı eser lekeli krem kâğıt üzerine yazılmıştır. Çaharkuşe yıpranmış kahverengi

[36] Hüsameddin Ali el-Bitlisî, *el-Kenzu'l-Hafî fî Beyani Makâmâti's-Sûfî*, Milli Kütüphane, 50 Ür 201/3, vr. 52a.

[37] Hüsameddin Ali el-Bitlisî, *el-Kenzu'l-Hafî ve'r-Remz'il-Vefî*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., 15 Hk 743/2, vr. 71a.

[38] M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *"Hüsameddin Bitlisi`nin "Kitabu`n-Nusus" İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili"* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, 1998.

[39] Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Kenzu'l-Hafâ fi Makamati's-Sufî, Kitabu'n-Nusûs, (thk. Asım İbrahim el-Keyâlî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2013.

[40] Bu eser, Asım İbrahim el-Keyalî'ye ait internet sitesinde pdf formatında araştırmacıların incelemesine sunulmuştur. Bkz. http://www.shaziliaassemia.com

meşin üstü kâğıt kaplı mukavva cilt içerisindedir. Söz başları kırmızıdır.

1.2.2. Süleymaniye Kütüphanesi

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümü 1437 numarada kayıtlıdır. Bağdatlı İsmail Paşa[41], Kâtip Çelebi[42], Ömer Rıza Kehhâle'nin [43] Hüsameddin Bitlisî'ye ait olarak gösterdikleri ve eserin mukaddimesinde de müellifin adının Hüsameddin Bitlisî olarak geçtiği el-Kenzü'l-Hafî, Süleymaniye kütüphanesi bilgisayar kataloglarında hatalı olarak Şerhu'l-Fusus adıyla İdris-i Bitlisî'ye izafe edilmiştir. Mustafa Çakmaklıoğlu ise tezinde eserin ismini "Kitabu'n-Nusûs" olarak tespit etmektedir. Fakat eserin ne zahriyesinde ne de mukaddimesinde eser ismi olarak "Kitabu'n-Nusûs" ibaresi geçmektedir. Bununla beraber eserin zahriyesinde üzeri karalanmış bir kayıt vardır ki bu kayıttan "نصوص تأليف ... عزيز" kelimeleri zorlukla okunmaktadır.

Muhtemeldir ki Mustafa Çakmaklıoğlu bu kayıttan hareketle eseri "Kitabu'n-Nusûs" olarak isimlendirmiştir. Yalnız kaydın hem karalanmış olması hem de bu kaydı destekleyen başka bir delilin olmamış olması eseri bu isimle kaydetmemizi engellemektedir. Bununla beraber aynı eserin, müellif tarafından iki kere telif edilmiş olma ihtimali ise ancak eserin farklı nüshaları üzerinde akademik çalışmaların yapılması ile netlik kazanacaktır.

Kâtip Çelebi (ö. 1068/1657), Keşfü'z-Zünûn'da bu kitap hakkında özet olarak şu bilgilere yer vermektedir: "el-Kenzü'l-Hafî fî Beyân-ı Makâmât-ı Sûfî, Hüsameddin Ali b. Hüseyin el-Bitlisî'ye aittir. Bu kitap, "إنّ أجلى ما يتجلّى به الأعيان" diye başlamaktadır. Eser, önsöz, sekiz bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır."[44] 88 varak olup talik hattı ile yazılmış[45] olan eserin 2a nolu varağı okunamayacak kadar tahrip olmuştur. Her varak, 13 satırdır. 888/1483 yılında istinsah edilmiştir. Yer yer satır aralarına düşülmüş notlar vardır.

Çakmaklıoğlu tezini, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümü 1437 numarada kayıtlı nüshayı esas alarak hazırlamış ve tezinde eserin bir başka nüshasına ulaşamadığını belirtmiştir. Dola-

[41] Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn* c. I, s. 738.
[42] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun* c. 2, s. 1514.
[43] Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin* c. 7, s. 131.
[44] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun,* c. 2, s. 1541.
[45] Hüsameddin Ali el-Bitlisî, *Kitâbü'n-Nüsûs*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 1437, vr: 88a.

yısıyla eserin, Kitâbu'n-Nusûs'un (el-Kenzü'l-Hafî) orijinali olup olmadığını metin tenkidi yoluyla tahkik edememiştir. Bununla beraber nüshada h. 888 tarihinin mevcudiyeti, Çakmaklıoğlu'nu eserin müellif nüshası olduğu tahminine götürmüştür; zira ona göre müellifin hayatta olduğu tarihlerde yazılmış ve üzerinde müstensih adının bulunmadığı bu eser, nüshanın müellife ait olduğunu gösterebilir.[46]

Yaptığımız araştırma sonucu bu eserin farklı kütüphanelerde çeşitli nüshaları olduğunu gördük. Bu nüshalardan bizzat İdris-i Bitlîsî'nin istinsah ettiği Milli Kütüphane'de bulunan nüsha ile Çakmaklıoğlu'nun tezinde kullandığı Süleymaniye nüshasını karşılaştırdık. Süleymaniye nüshasının istinsah tarihi Çakmaklıoğlu'nun tezinde de belirttiği gibi h. 888 tarihidir. Bu tarihten hareketle Çakmaklıoğlu eserin müellif nüshası olabileceğine dair yanlış bir tahminde bulunmaktadır. Hâlbuki sadece istinsah tarihi, eserin, müellif nüshası olduğunu ispata yeterli değildir. Eğer yeterli olacak olsa idi bizzat İdris-i Bitlisî'nin h. 880 tarihinde istinsah ettiği nüshanın da müellife ait olması gerekirdi; zira bu nüsha Süleymaniye nüshasından 8 yıl evvel istinsah edilmiştir.

1.2.3. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

"el-Kenzü'l-Hafî ve'r-Remz'il-Vefî" adıyla, Burdur İl Halk Kütüphanesi koleksiyonuna ait eser 15 Hk 743/2 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. 71-b ile 117-b varakları arasında yer alır. Boyutları: 202x140-135x80 mm.dir. Terazi filigranlı kâğıt türünün kullanıldığı eser 17 satırdır. Söz başları kırmızıdır. Sırtı ve sertabı kahverengi meşin, mıklebli, kapakları ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt içerisindedir.

Tespit edebildiğimiz bu üç nüsha arasında yaptığımız karşılaştırmalar sonucu şu sonuçlara vardık: Bu üç nüshanın her biri, lafızlarda ziyade ve noksanlık açısından birbirinden farklıdır. En muhtasar ve ibareleri veciz olan nüsha, İdris-i Bitlisî'nin istinsah ettiği nüshadır. Diğer nüshalardan Burdur nüshası okuyucuya şerh izlenimi veren bazı lafız ziyadelerini bünyesinde barındırır. Süleymaniye nüshası ise Burdur nüshasından da fazla ziyadeye sahiptir. Bu ziyadeler metnin aslından mıdır, yoksa müstensih şerhi midir? Metin iki kere mi telif edilmiştir, yoksa İdris-i Bitlisî belirtmeden eserin

[46] M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *"Hüsameddin Bitlisi`nin "Kitabu`n-Nusus" İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili",* s. 21.

ihtisarını mı yapmıştır? gibi sorular ancak bu konu üzerinde yapılacak özel bir akademik çalışmayla ortaya çıkacaktır.

1.3. Şerhu Istılahati's-Sufiyyeti li'l-Kâşânî

Hüsameddin Bitlisî'nin Arapça yazmış olduğu bu eseri, Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö. 736/1335), Istılahâtu's-Sufiyye adlı eserine yaptığı şerhtir. Kaşanî'nin, 500 kadar tasavvuf terimini ebced sırasına göre açıklandığı bu eseri, İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) kitaplarını anlamayı kolaylaştırmak amacıyla yazılmıştır. Kâşânî, eserin önsözünde kitaplarını tasavvuf terimlerine dayalı olarak yazdığını, birçok kişi bu terimleri bilmediği için böyle bir eseri yazmaya gerek duyduğunu söyler.[47] Bitlisî, bu esere felsefî bir dille şerh yazmış, özellikle ontoloji ile ilgili meseleleri kavramlar bağlamında tartışmıştır. Eser hem Bitlisî'nin varlık anlayışını sergilemesi, hem de Kâşânî'nin eseri üzerinden nazarî tasavvuf anlayışına örneklik teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Eser şu ifadelerle başlamaktadır:

بسم الله الرحمن الرحيم إيّاك نعبد وإيّاك نستعين

باب الألف: الألف: وهي غيب الجمعيّة التي لا يدرك وسرّ الكليّة....

Bağdatlı İsmail Paşa[48], Bursalı Mehmet Tahir[49] ve Ömer Rıza Kehhâle'nin[50] kendisinden bahsettiği bu kitabın Türkiye kütüphanelerinde tespit edebildiğimiz iki nüshası vardır.

1.3.1 Manisa İl Halk Kütüphanesi:

45 Hk 1134 numarada kayıtlı olan kitap, eserin ilk cildidir. Eserin üzerine Arapça olarak 1124 yazılmış olması bu sayının, eserin istinsah tarihi olabileceğini akla getirir. Buna göre eser, müellifin vefatından ortalama 200 yıl sonra istinsah edilmiş olabilir. Üzerine kaplama yapılmış al renkli cilt ve miklebli cilt içerisinde, kırmızı cetvelli, şemsesiz ve 17 satırdır. Eserin boyutları, 215x140 mm'dir. Kırma nesih yazı türü ile yazılmış, 201 varaktır. Vişne rengi meşin, deffeleri desenli kâğıt kaplı miklebli mukavva bir cilt içerisindedir.

1.3.2. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

[47] Bkz. Süleyman Uludağ , "Kâşânî", DİA, 2002, c. 25, s. 5-6.
[48] Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, c. I, s. 738.
[49] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* c. 1, s. 105-106.
[50] Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin* c. 7, s. 131.

07 Ak 164/3 arşiv numarası ile kayıtlı olan eser, Şerhu Istılâhâtı's-sufiyye'nin tam nüshasıdır. Eserin (dış-iç) boyutları, 287x207 - 205x150 mm'dir. Eser, katalog kayıtlarına yanlışlıkla Şerhu Gülşen-i Râz adı ile kaydedilmiştir. 62-b ile 163-b varak numaraları arasında yer alır. Eser, al renkte meşin, şemseli, zencirekli, mıklebli bir cilt içindedir. Talik yazı türüyle yazılmıştır ve 27 satırdır.

1.4. Şerh-i Gülşen-i Râz

Bursalı Mehmed Tahir, Hüsameddin Bitlisî'ye ait Şerh-i Gülşen-i Râz isimli bir eserden bahsetmektedir.[51] Sırların gülistanı (gül bahçesi) anlamına gelen *Gülşen-i Râz*, Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) Farsça yazmış olduğu bir eserdir. Hakkında birçok şerh yazılmış olan bu eser, vahdet-i vücut düşüncesini anlatan tasavvufî bir mesnevidir.[52] Hüsameddin Bitlisî, bu kitabı şerh etmiştir.

Bursalı Mehmet Tahir'in[53] bir nüshasının Üsküdar'da Selimiye kütüphanesinde olduğunu söylediği bu eserin, tespit edebildiğimiz nüshaları şunlardır:

1.4.1. Süleymaniye Kütüphanesi

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa bölümünde 606-014 numarasında kayıtlı bulunmaktadır. Abdullah b. Muhammed'in (ö. 1064/1650), birçok tasavvufi risaleyi topladığı mecmuanın 137b-190a varakları arasındadır. Çapraz bir şekilde, cetvelli 26 satır olarak yazılmıştır.

1.4.2. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

07 Ak 164/4 arşiv numarasıyla kayıtlı olan eserin (dış-iç) boyutları, 287x207 - 205x150 mm'dir. 137b ile 237a yaprakları arasındaki eser, talik yazı türüyle yazılmıştır ve 27 satırdır. Daire içinde çapa filigranlı kâğıt türü kullanılmıştır. Al renkte meşin şemseli, zencirekli, mıklebli bir cilt içindedir. Sayfa hamişlerinde müstensih notlarına sıkça rastlanmaktadır.

Her iki nüshanın girişinde eserin Bitlisî'ye ait Gülşen-i Râz şerhi olduğu söylense de bu nüshalar birbiri ile karşılaştırdığında aralarında büyük farkların olduğu görülmektedir. Bu farklar zaviyesin-

[51] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* c. 1, s. 105.
[52] Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Ahmet Sevgi, "Gülşen-i Râz", DİA 1996, c. 14, ss. 253-254.
[53] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* c. 1, s. 106.

den yapılacak incelemeler, hangi nüshanın Bitlisî'nin yazdığı şerhi ne kadar yansıttığını ortaya koyacaktır.

1.5. Risale der Tenezzülât

Bitlisî'nin, insanın hakikati hakkında bilgi veren bu Farsça eseri, Süleymaniye Kütüphanesinde Pertev Paşa bölümünde 606-015 numarada bulunmaktadır. Abdullah b. Muhammed'in (ö. 1064/1650), birçok tasavvufi risaleyi topladığı mecmuanın 190a-193b varakları arasındadır. 25 satırdır. Eser adı, katalog kayında "Risale der Tenzilât" şekilde yanlış yazılmıştır.

1.6. Etvâr-ı Seb'a

Bitlisî'nin Farsça yazdığı bu eseri, kalbin yedi makamını (etvâr-ı seb'a-i kalbiyye) konu edinir. Eserde cennet ve kısımları, zikr-i hafi ve çeşitleri, yaşanan keşfî hadiselerin nasıl tabir edileceği, kalbin vesveseden korunması, riyazet ve mücahede ile manevî mertebeleri yükseliş, insan-ı kâmil, varoluşun ilahî devreleri gibi konular işlenen temel başlıklardır. Kalbin her bir makamını tenezzül mertebeleri ile paralel bir şekilde işleyen Bitlisî, eserini Farsça yazmıştır. Eser şu ifadelerle başlamaktadır:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي نور قلوب العارفين بأنوار أنواع التجلّيات.....

Eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası vardır.

1.6.1. Beyazıt Devlet Kütüphanesi

Veliyuddin Efendi bölümünde 1795/3 numarada kayıtlı olan bir mecmuanın 137b-182a varakaları arasında kayıtlıdır ve her varak, 25 satırdır.

1.6.2. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

Arşiv numarası, 07 Ak 164/5'dir. Boyutları (dış-iç) 287x207-205x150 mm. olan ve 27 satırdan oluşan eser, bir mecmuanın 238b-251b varakları arasında yer alır. Talik yazı türünde yazılmıştır. Eser katalog kayıtlarına "Kelimât ve Makâlât" adı ile kaydedilmiştir.

Aynı eser için katalog kayıtlarında iki farklı ismin kullanıldığı görülmektedir. Eserin mukaddimesinde eser ismi ile ilgili özel bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin tespitinde "Etvâr-ı Seb'a" ismini tercih nedenimiz, Beyazıt Devlet Kütüphanesi nüshasının üzerinde müstensih hattı ile Farsça yazılmış "Hüsameddin el-Bitlisî'nin etvâr-

ı seb'anın beyanı hakkındaki risalesi" ibaresidir. Eser içerik olarak da ağırlıklı olarak etvâr-ı seb'a konusunu işlemektedir.

1.7. Şerhu Hutbeti'l-Beyân

Hz. Ali'ye ait olduğu iddia edilen Hutbetü'l-Beyân'ın şerhi olan eserin dili Arapçadır. Eser şu ifadelerle başlamaktadır:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي جعل الولاية المطلقة العلوية...

Eserin farklı kütüphanelerdeki nüshaları şunlardır:

1.7.1. Süleymaniye Kütüphanesi

Nüsha Süleymaniye Kütüphanesi bilgisayar kayıtlarında, Hüsameddin Bitlîsî'nin oğlu İdris-i Bitlisî'ye yanlışlıkla nispet edilmiştir. Nitekim eserin mukaddimesinde, eserin Hüsameddin Ali el-Bitlisî'ye ait olduğu 2a nolu varakta açıkça belirtilmektedir. Ayasofya Bölümü 1777M katalog numarası ile kayıtlı eser, 98 varaktır. Nesih yazı ile yazılmıştır.

Eserin ferağ kaydında yer alan ifadelere[54] göre eserin müellif tarafından yazımı 893/1487-1488 yılı Ramazan ayının sonunda Tebriz'de tamamlanmış, müstensih tarafından ise bu tarihten 5 yıl sonra yani 898/1492-1493'de istinsah edilmiştir.

1.7.2. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

Nüsha, 07 Ak 164/1 arşiv numarasında kayıtlıdır. Antalya Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonuna ait eserin boyutları (dış-iç) 287x207-205x150 mm'dir.1b-20b yaprakları arasında olan eser 27 satırdır. Yazı türü taliktir. Daire içinde ayyıldız filigranlı kâğıt türü kullanılmıştır. Mihrabiyesi zerkarî olup, ilk iki sayfa cetvelleri yaldız, öteki cetvelleri ve söz başları kırmızı mürekkepledir. Darbhane-i âmire kâtibi Abdülkadir b. Mehmed'in temellük kaydı, Yeğen Mehmet Paşa'nın vakıf mührü vardır.

1.7.3. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

Eser15 Hk 743/1 arşiv numarasında kayıtlıdır. Boyutları (Dış-İç) 202x140-135x75 mm'dir.1b-70a yaprakları arasında olan eser 17 satırdır. Yazı türü taliktir. Yılan filigranlı kâğıt türü kullanılmıştır. Söz başları ve keşideler kırmızıdır. Sırtı ve sertabı kahverengi

[54] Eserin ferağ kaydında şu ifadeler geçmektedir: شرح خطبة البيان بعون الملك المنان في آخر شهر رمضان في بلدة تبريز حميت عن الآفة والحدثان سنة ٨٩٣ الهجرية. تمّ كتابة الشرح في سنة ٨٩٨ الهجرية.

meşin, kapakları ebru kâğıt kaplı, miklebli mukavva bir cilt içerisindedir.

1.8. Risâle fî Istılâhâti's-Sufiyye

Bitlisî'nin Farsça yazdığı bu risalenin baş tarafında kalbin makamları ve ilahî isimlerle irtibatı anlatılmakta, ardından tasavvuf ilmine dair terimler açıklanmaktadır. Eser, tertip ve muhteva bakımından müellifin Şerhu Istılâhât-ı Sufiyye'si ile benzerlik göstermektedir. Bitlisî'den bahseden kaynaklarda bu esere dair bir atfa rastlamadıysak de eserin hem mukaddimesinde hem de ferağ kaydında müellif olarak Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin adı geçmektedir. Eser, müellifin oğlu İdris-i Bitlisî tarafından istinsah edilmiştir. Bilinen tek nüshası Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesinde (Haraççıoğlu, nr. 899) bulunan eser, miklepsiz ve şemsesizdir. 65 varaktan oluşan eser, 10 satır ve cedvelsizdir.

2. Türkiye Kütüphanelerinde Nüshaları Tespit Edilemeyen Eserleri

Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin, Türkiye'deki yazma eserler kütüphanelerinde nüshaları tespit edilmiş eserleri dışında nüshaları henüz gün yüzüne çıkmamış eserleri de vardır. Bu eserlerin hangi dilde telif edildiği ve varsa nüshalarının nerede olduğu bilinmemektedir. Bitlisî'nin aşağıda isimleri belirtilen eserleri telif ettiği, çalışmalarımız esnasında gün yüzüne çıkmıştır.

2.1. Şerhu Hakki'l-Yakîn:

Eser, Mahmut Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) Hakk'ın zâtı, Hakk'ı bilme, Hakk'ın sıfatları, kader, ahiret gibi konuları içeren Hakku'l-Yakîn adlı Farsça mensur esere[55] yapılan şerhtir. Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin telif ettiği bu eserin her hangi bir nüshası henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Bitlisî'nin böyle bir eseri olduğuna dair bilgiyi ise İdris-i Bitlisî'nin Şerhu Kitâbi'l-Hakki'l-Yakîn adlı eserin mukaddimesinden öğrenmekteyiz. İdris, mukaddimede babasıyla, Tebriz'e gelen Mevlânâ Abdurrahman Camî'yi ziyaretlerini ve babasının şerhini şu sözlerle anlatır:

> "Aniden Horasan hacıları kafilelerinden zamanların arifi, belagat ve fesahat konusunda herkesi geçen kişi, kelam memleketinin padişahı, nazm ve meani mesleğinin öncüsü Mevlana Abdurrahman Câmî'nin kafilesinin de geldiği haberi medrese ve tekke

[55] Adnan Karaismailoğlu, "Şebüsterî", DİA, İstanbul 2010, c. 38, s. 401.

> ehlinin kulağına geldi. İrfan bahçesinin bülbülünün bu gelişinden o gonca olan ağızlar, yakîn-ı zevk ve şevk erbabı, ashab-ı şevk ve vicdan haber aldı ve sevindiler. Bu hakir olan Fakîre[56] de -ki daha ben de ilim ve kemal talebinde başlangıç (seviyesinde) idim-, önceden Allah Teâlâ bir şey göstermişti.
>
> O adamın sohbetiyle ihtida oldum. Memleketin hoşlandığı kişiye vaktaki kırık kalp sahibi olan beni tanıttılar. Gülşen sahibi mecliste konuşulmaya başlandı. Ben meclisteki birisinden sordum ki Hakku'l-Yakîn tashih edilmemiş. Yazılmış, tashih edilmemiş. Azerbaycan âlimleri (için) kolay bir iş midir, zaten memleketteki âlimler senelerdir onun tashihini bekliyor. O arada o zamanın kâmillerinden birisi bu fakirin istifade etmesi konusunda o mezkûr kitaptan ve *babamın yazdığı Gülşen şerhinden* bahsetti. Mevlânâ'nın hizmeti, muhabbet ve kast istiyordu. Babamın şerh ettiği nüshayı mülahaza etmek istedi. Onun (babamın) o şerhi yazdığı orada izhar oldu. Şüphesiz Mevlânâ'nın işaretine göre ben fakir, durmadan ve taksir yapmadan her iki kitabı da misilsiz bir mevlevî bakış ile okudum. Metni yazan adamın ve şârihin (Hüsameddin el-Bitlisî) faydalarını ortaya çıkardıktan sonra bir nüsha yazdım."[57]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi Molla Câmî'nin sohbetinde Hakku'l-Yakîn'ın şerhi gündeme gelmiş ve mütalaa edilmiştir. Peki, bu şerhe daha sonra ne oldu? Bu sorunun da cevabı İdris-i Bitlisî'nin hatıralarında gizlidir. İdris, Tebriz'de babasının mezarını ziyaretini anlattıktan sonra babasının her bâbda yazılmış teliflerinden birkaç kitabın eline geçtiğini, o dönemde acem mülkündeki Safevî saldırılarından dolayı dergâh ve medreselerdeki kitapların çoğunun mensuh semavî kitaplar gibi kaybolduğunu söyler. Ardından şu cümlelerle sözlerine devam eder:

> "Bu cümleden (yok edilen kitaplardan) saîd babamın telifleri, kazançları, (eser) müsveddelerinden çoğu sonbaharı gören gül yaprakları gibi fitne kasırgaları ve fena havalarında dökülmüştü.
>
> Çok yönlü bir araştırma sonucu babamın telifi olan Şerhu Hakkı'l-Yakîn'in müsveddesinden 6. Babın hakâikinin hatimesinden 7. babın başlarına kadarı elime geçti. Kitabın cüzz ve hiziplerinin zayi olan kısmından dolayı pişmanlık ve teessüf (bende) şiddetlendi."[58]

[56] İdris-i Bitlisî, Fakîr kelimesi ile kendisini kastetmektedir.
[57] İdris-i Bitlisî, *Şerhu'l-Kitabi'l-Hakki'l-Yakîn*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 1402, vr. 4a-4b.
[58] İdris-i Bitlisî, *Şerhu'l-Kitabi'l-Hakki'l-Yakîn*, vr. 9b.

2.2. Haşir Risalesi

Bu eserle ilgili bilgi, sadece müellifin Etvâr-ı Seb'a isimli eserinde geçmektedir. Müellif Etvâr-ı Seb'a'sınra haşir ile ilgili konulara değindiği bir bahiste sözü fazla uzatmadan bu konuyla ilgili tafsilatlı bilginin "haşir risalesi" adlı eserinde yer aldığını söyler.[59] Fakat bu eserin her hangi bir nüshası yaptığımız araştırmalarda tespit edilememiştir.

2.3. Nuru'l-Hak:

Müellifin, tefsiri Câmiu't-Tenzil ve't-Tevil isimli eserinde kendisine atıfta bulunduğu eseridir. Bitlisî, "fakr" kelimesini ve bu kelimenin her bir harfinin (f-k-r) taşıdığı sembolik anlamı açıkladıktan sonra konuyu Nuru'l-Hak isimli bir risalede tafsilatıyla anlattığını ifade eder.[60]

2.4. (Manevî hadiseler ile ilgili bir) Risale

Bitlisî'nin tefsiri Câmiu't-Tenzil ve't-Tevil isimli eserinde kendisine atıfta bulunduğu eseridir. Eserinde 892 yılı Ramazan ayında yaşadığı (manevî-keşfî) bir hadiseden bahseden Bitlisî, bu konu ile ilgili bir risale yazdığını ve tafsilatlı bilginin orada yer aldığını söyler. Fakat eserin adını zikretmez.[61]

Bitlisî'nin yukarıda zikredilen eserleri dışında kendisine yanlışlıkla nispet edilen bir eser vardır ki bu eser, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed el-Mısrî İbn Nüceym'in "el-Bahru'r-Raik fî Şerhi Kenzi'd-Dakaik" adlı eserine ait bir cilttir ve Şehit Ali Paşa 833'da kayıtlıdır.

Sonuç

Hüsameddin Ali el-Bitlisî, Akkoyunlu döneminde şark coğrafyasında yaşamış, zahirî ve batınî ilimlerle mücehhez, tasavvufî kimliği ile bilinen bir âlimdir. Özellikle tasavvufî-felsefî içeriği olan çeşitli eserler telif etmek suretiyle İslam ilim müktesebatına katkı sağlamıştır. Hakkında bilgi veren eserlerin birçoğunda telifâtının sayısı, isimleri ve nüshaları hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Moğol istilası nedeniyle bazı eserleri kaybolan Bitlisî'nin günümüze kadar ulaşan eserlerinin birçoğu Türkiye'deki çeşitli yazma

[59] Bitlisî, *Etvâr-ı Seb'a*, Beyazıd Devlet Ktp. Veliyuddin Efendi 1795/3, vr.181b.
[60] Bitlisî, *Câmiu't-Tenzil ve't-Tevil*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 109, vr. 258b.
[61] Bitlisî, *Câmiu't-Tenzil ve't-Tevil*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 110, vr. 67a.

eserler kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu eserlerin az sayıda nüshası elimizde mevcuttur. Eserlerinin çok fazla nüshasının olmaması, Bitlisî'nin Osmanlı coğrafyasında tanınmamasından kaynaklanıyor olabilir. Bununla beraber Bitlisî'nin oğlu İdris-i Bitlisî, babasının eserlerinden ulaşabildiklerini, Osmanlı topraklarına taşımıştır.

Bitlisî'nin, Câmiu't-Tenzil ve't-Te'vil adlı tefsiri başta olmak üzere eserlerinin tamamına yakınında, ontoloji, epistemoloji ve psikoloji ile ilgili konular tartışılmıştır. Bununla beraber müellifin yazdığı tefsir, onun zahirî ilimlere vukûfiyetini göstermesi açısından da önemlidir.

Bitlisî'nin eserleri şu ana kadar, ilmî çalışmalara ciddi boyutta konu edilmediği gibi yapılan çalışmaların birçoğunda hatalı ve eksik bilgiler mevcuttur. Bitlisî'nin eserlerinin hem tahkik edilerek gün yüzüne çıkarılması hem de onun felsefesi üzerinde tahlil çalışmalarının yapılması ilim dünyasına büyük katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, MEB, Ankara 1951.

Bashir, Shahzad, "The Risâlat al-Hudâ of Muhammad Nurbakhsh (d. 869/1464): Critical Edition with Introduction", *Rivista Degli Studi Orientali*, vol. LXXV, fasc. (1-4), Roma, (2001).

Başaran, Orhan, *"İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihişt'inin Hatimesi (Metin-İnceleme-Çeviri)"*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, 2000.

Bayraktar, Mehmet, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, Biyografi yy, İstanbul 2006.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*, (haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul [t.y.].

Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, *"Hüsameddin Bitlisi`nin "Kitabu`n-Nusus" İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili"* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, 1998.

el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Câmiu't-Tenzil ve't-Tevil*, Süleymaniye ŞAP 109, 110, 111, 112.

_____, *Câmiu't-Tenzil ve't-Tevil*, Bitlis-Ohin, Şeyh Alaaddin Özel Kütüphanesi.

_____, *Etvâr-ı Seb'a*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyuddin Efendi, 1795/3.

_____, *Etvâr-ı Seb'a*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/5'dir. (Eser katalog kayıtlarına "Kelimât ve Makâlât" adı ile kaydedilmiştir.)

_____, *Risale der Tenezzülât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 606/15, (Eser adı, katalog kaydında "Risale der Tenzilat" şeklinde gözükmektedir).

_____, *el-Kenzu'l-Hafî fî Beyani Makâmati's-Sûfî*, Milli Kütüphane, 50 Ür 201/3.

_____, Kenzu'l-Hafâ fi Makamati's-Sufî, Kitabu'n-Nusûs, Asım İbrahim el-Keyâlî (thk.), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2013. (Eser, Asım İbrahim el-Keyalî'ye ait internet sitesinde pdf formatında yayınlanmıştır. Bkz. http://www.shaziliaassemia.com)

_____, *el-Kenzu'l-Hafî ve'r-Remz'il-Vefî*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., 15 Hk 743/2.

_____, *Kitâbü'n-Nüsûs*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümü, no: 1437. (Eser katalog kayıtlarında İdris-i Bitlisî adı ile gösterilmektedir.)

_____, *Risale fî Istılâhâti's-Sufiyye*, Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Haraççı-oğlu, nr. 899.

_____, *Şerh-i Gülşen-i Râz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 606/14.

_____, *Şerh-i Gülşen-i Râz*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/4.

_____, *Şerhu Hutbeti'l-Beyân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü 1777M.

_____, *Şerhu Hutbeti'l-Beyân*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 15 Hk 743/1.

_____, *Şerhu Hutbeti'l-Beyân*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/1.

_____, *Şerhu Istılahati's-Sufiyyeli'l-Kâşânî*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 1134.

_____, *Şerhu Istılahati's-Sufiyyeli'l-Kâşânî*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/3.

Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mükataalar,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 508, İstanbul 1952.

Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), TTK, Ankara 1948.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih,* (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.

İdris-i Bitlisî, *Şerhu'l-Kitabi'l-Hakki'l-Yakîn*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 1402.

_____, *Selim Şah-nâme*, haz. Hicabi Kırlangıç, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2001.

Karaismailoğlu Adnan, "Şebüsterî", DİA, cilt: 38, yıl: 2010.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünun 'an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun*, (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Maarif Vekâleti, Ankara 1943.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, t.y.)

Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. Prof. Dr. Mehmet Akkuş, Prof. Dr. Ali Yılmaz), Kitabevi yy, İstanbul 2006.

Ruhani, Baba Merduh, *Tarih-i Meşahir-i Kürd: Urefâ, Ulemâ, Üdebâ ve Şuarâ,* Şurus, 2. Basım, Tahran 1382.

Sami, Şemsettin, *Kâmûsü'l-a'lâm,* Mihran Matbaası, İstanbul 1889/1306.

Serdar, M. Törehan, *Mevlânâ Hakimüddin İdris-i Bitlisî*, Ötüken yy., İstanbul 2008.

Sevgi, H. Ahmet, "Gülşen-i Râz", *DİA,* c. 14, yıl:1996.

Şeref Han Şerefuddin b. Şemseddin el-Bitlisî, *Şerefnâme*, (Arapça'ya çev. Muhammed Ali Avnî), Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, [y.y.] [t.y.].

Turgay, Nurettin, "Osmanlı Müfessiri Hüsameddin Ali el-Bitlisî (ö. 909/1504) ve Tefsirciliği", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları (II)*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2013.

Uludağ, Süleyman, "Kâşânî", DİA, yıl: 2002, cilt: 25.

Zeki, Muhammed Emin, *Meşahirü'l-Kürd ve Kürdistan fi'd-devri'l-İslamî*, Matbaatü't-Tefeyyüz el-Ehliyye, Bağdad 1945/1364.

❁❁❁